

УДК 316.747.8

СТИГМАТИЗАЦІЯ: СУТНІСТЬ, ВИДИ, ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ

Чутора М.В.

У статті робиться спроба проаналізувати явище стигматизації, його основні ознаки та спричинені ним наслідки.

В процесі соціалізації – так чи інакше кожен стикається з необхідністю протистояти впливу стигматизації або долати її наслідки. Тому питання вивчення феномену стигматизації, її чинників, пошуку шляхів дестигматизації є дуже актуальним у наш час. Під стигматизацією розуміють процес нав'язування людині або групі людей негативної соціальної ролі на основі певної наявної ознаки. Вивчення та розуміння феномену стигматизації дозволяє виділити найбільш ефективні способи проведення дестигматизаційної роботи, що матиме на меті зміну суспільної думки стосовно людей чи груп, які є носіями стигматизуючих ознак, що в свою чергу призведе до покращення якості їх ресоціалізації та адаптації в суспільстві.

Ключові слова: стигма, стигматизація, самостигматизація, дискримінація, дестигматизація.

Актуальність. Незалежно від того, на якому етапі розвитку знаходиться суспільство, воно в усі часи встановлює способи та критерії категоризації людей і визначає якості, котрі вважаються нормальними та природними для кожної з категорій. Приналежність людини до тієї чи іншої категорії підкріплюється певною стигмою (ярликом) у формі термінів, родових понять. При тому, як правило, людина не замислюється про значущість та можливі негативні наслідки такого соціально-психологічного явища, як стигматизація. В процесі соціалізації так чи інакше кожен стикається з необхідністю протистояти впливу стигматизації або долати її наслідки. Тому питання вивчення феномену стигматизації, її чинників, пошуку шляхів дестигматизації є дуже актуальним у наш час.

Постановка проблеми. Оточуючі здебільшого не усвідомлюють негативних наслідків стигматизації через брак

науково обґрунтованих знань та практичних рекомендацій. Дослідження генезису феномену стигматизації, її чинників, методів та шляхів її попередження та зменшення негативного впливу допоможе знизити різного роду конфлікти (міжособистісні, внутрішньоособистісні) та дискримінацію особистості.

Мета: проаналізувати сутність явища стигматизації, причини її виникнення та існування.

Аналіз останніх досліджень. Визначенням поняття стигми та стигматизації протягом багатьох десятиліть займалось багато вчених. Першим комплексним дослідженням, що присвячувалось проблемі стигматизації, була книга американського соціолога І.Гофмана «Стигма», в якій було розкрито поняття стигматизації, типи стигм. Багато вчених займалось вивченням різноманітних аспектів стигматизації: А.Фінзен (види стигм), К.Хурельман (ознаки, форми прояву, особливості впливу та наслідки стигматизації), І.Я.Гурович (самостигматизація), С.Я.Бронін (стигматизація сім'ї стигматизованого індивіда) та інші. Сучасним визначенням стигматизації займалися такі вчені як Т.П.Липай, Л.П.Тушинцева, М.М.Кабанов, І.Я.Гурович, С.Я.Бронін, В.Ф.Моргун та ін. [1; 4; 5; 7; 9; 10].

Стигматизація є явищем історичним. Визначення поняття “стигма” сягає своїм корінням далекої давнини. Витоки стигматизації беруть початок від часів старогрецької цивілізації, коли терміном стигма позначалася татуїровка на тілі, що маркувала залежний або соціально несхвальний статус її носія. Стигма виступала умовним знаком соціального клеймування людей, показником соціальної ролі людини в суспільстві, фактором соціального позиціонування. На думку греків, стигматизована людина – зневажена суспільством, затаврована, визнана “чужою серед своїх” [5].

В більш пізні часи явище стигматизації трактувалось церк-

вою як засіб та символ соціальної інтеграції. А саме, утворення ран на тілі окремих віруючих розглядалось служителями церкви як свідчення божественного чуда, що символізувало смерть Христа в ім'я спасіння роду людського. [13]

На думку сучасних вчених, дане явище слід віднести до проявів стигми, але іншого плану.

Однак, ні введено древніми греками поняття стигми, ні розуміння цього поняття з точки зору церкви, не можна віднести до наукового обґрунтування цього процесу. Теоретичне осмислення стигматизації, як соціокультурного феномену почалося значно пізніше і пов'язано з вивченням процесу взаємодії людей в соціальних структурах.

З другої половини XIX ст. це слово почало використовуватися в переносному значенні як "мітка", "тавро ганьби", а в медицині - як "ознака хвороби".

У науковий обіг поняття «стигма» було введено Ірвіном Гофманом в однойменній роботі "Стигма" в 1963 році, який в першу чергу вказував на руйнівний вплив стигми на нормальний процес соціальної взаємодії. З того часу починається етап теоретичного осмислення цього поняття. Один з найбільш вагомих періодів активізації інтересу соціологів до стигматизації припадає на 1960 – 90-і роки, коли з'являється ряд наукових досліджень з вивчення широкого кола різноманітних форм поведінки індивіда, що відхиляються від норми. Дослідники соціальних процесів цього періоду почали розглядати «нормальність» та «девіацію» не як самостійні і відособлені один від одного явища, а як «протилежності», що проявляються в процесі взаємодії членів суспільства або «проблеми», що знаходяться у взаємозв'язку чи взаємозалежності. [4]

Концепція стигматизації ("приклеювання ярликів") належить Говарду Беккеру. Основа його концепції - поняття "первинної" і "вторинної" девіації. Згідно з цією концепцією, багато людей можуть зробити аморальні і навіть протизаконні вчинки досить випадково. Але після цього вони отримують від суспільства "мітку" - стигму злочинця і, відбувши покарання за першу провину, вже вимушені вливатися в кримінальне середовище. При цьому правила, які визначають норму в даному суспільстві, створюються відносно вузькими колами впливових осіб, які згідно з уявленнями й нормами свого кола визначають форми поведінки, котрі або є правомірними, або ні [4].

Стигма в буквальному перекладі означає "ярлик", "клеймо", "випалена рана". У соціально-психологічному аспекті стигма - надзвичайно впливовий соціальний ярлик, який повністю змінює ставлення до інших людей і до себе, примушуючи ставитися до людини тільки як до носія небажаної якості. Стигма використовується для позначення нехваленої якості індивіда, а характер даної якості визначається не самою якістю, а нашим відношенням до неї. [3, с.4] Стигматизація трактується як процес нав'язування людині або групі людей негативної соціальної ролі. Стигматизованими бувають погляди та дії, стигми виявляються в словах, підкріплюються невіглаством і страхом [8].

Нині під стигматизацією розуміють упереджене, негативне ставлення до окремої людини або групи людей, пов'язане з наявністю у неї (них) якихось особливих властивостей або ознак. Стигма трактується як характерна особливість людини, котра значно дискредитує її в очах тих, хто її оточує. Також стигма здійснює величезний вплив на самосвідомість людини. [11] Під стигматизацією розуміється процес чи акт «клеймування», «навішування» стигми. Однак, це поняття має й інше значення – це стан стигматизованості. Таким чином, стигматизація виражає одночасно і сам процес, і його результат (результатом стигматизації є дискримінація), і причину, і наслідок цього процесу [2].

Стигма виступала і продовжує виступати в якості умовного знаку для соціального клеймування людей та реалізується в процесі соціальної стигматизації. Суть соціальної стигматизації проявляється в реакції на будь-які відхилення від норм конкретного суспільства та наступним закріпленням цих відхилень за допомогою різноманітних символічних форм – стигм (ярликів). Стигматизований стан (нав'язана соціальна якість чи ознака) приймаються людиною і стають його невід'ємною характеристикою,

визначають його місце і роль в даному суспільстві. Соціальна стигматизація як явище виникає в процесі взаємодії людей всередині соціальних організацій і проявляється (виявляється) в результаті вирішення протиріч між ціннісно-нормативними стереотипами об'єднання та ціннісно-нормативними установками людини. При цьому, як правило, вона виникає не в результаті активності індивіда, а з ініціативи домінуючих членів соціальної системи і виступає в якості символічної форми визначення соціального статусу людини (на основі тих чи інших його відхилень від прийнятих в даному суспільстві норм) [9]. На думку І.Гофмана, різниця між нормальним та стигматизованим індивідом є питанням поглядів і не обумовлена реальними причинами. Стигма (як і краса) визначається лише з точки зору спостерігача [2].

Люди є істотами соціальними. Цінності і переконання ми набуваємо в оточуючих, зокрема, завдяки дії механізму "зворотнього зв'язку". Цей процес навчання починається в дитинстві, коли ми наповнюємося певними символами і способами поведінки. Будучи дорослими, ми також орієнтуємо свою поведінку відповідно до цінностей нашого оточення. Нав'язані ззовні оцінки і переконання ми включаємо в своє "Я", і ці цінності стають частиною нас самих. Через деякий час ми самі себе вже починаємо сприймати через ці штучні окуляри, оцінюємо себе, використовуючи критерії суспільства. Ці переконання ми переносимо на всі сфери нашого існування, і ними визначається те, чи приймаємо ми поведінку, стиль життя, звички інших людей чи ні [3].

У цьому контексті стигматизація – це щось набагато більше, ніж просто "наклеювання ярликів". Ставлення до тих або інших явищ рідко є абсолютно необґрунтованим, воно не виникає з нічого і не існує само по собі [8]. Основними умовами виникнення процесу соціальної стигматизації є: наявність в соціальній спільноті фіксованих стигматизованих установок; «несхожість» індивіда на інших членів соціальної спільноти (своєрідність уяви, мислення та поведінки); присутність зовнішнього арбітра (якості, ознаки); прийняття індивідом нав'язаних стигматизуючих установок.

Ірвін Гофман виділяв три істотно різні типи стигм:

- 1) "тілесні вади (каліцтво)" – різного роду фізичні відхилення;
- 2) "індивідуальні недоліки характеру". До таких недоліків І.Гофман відносить сплутаність свідомості, слабка воля, неприродні або неконтрольовані пристрасті, судимість, наркоманію, гомосексуалізм, втрату роботи, спроби самогубства і навіть радикальну політичну позицію. Стосовно української дійсності можна було б додати до цієї групи стигм також алкоголізм і відсутність постійного місця проживання;

3) стигма "філогенезу раси, національності та релігії", що передається від одного покоління до іншого і що таврує всіх членів сім'ї [12].

Сучасний швейцарський психіатр Асмус Фінзен виділяє дещо інші види стигм:

- 1) вроджена стигма;
- 2) стигма унаслідок хвороби;
- 3) стигма належності до меншини. [12]

Низку праць присвячено дослідженню ознак (критеріїв), форм прояву, особливостей впливу та наслідків стигматизації. Так, Клаусом Хуррельманом встановлено, що стигматизація може виявлятися по-різному: як в ігноруванні потреб людини або групи людей, так і в заподіянні психологічної або фізичної шкоди об'єктам стигматизації [15]. Стигмою можуть бути такі характеристики людини, як колір шкіри, манера спілкування, вчинки, приналежність до тих чи інших соціальних груп тощо [3]. В окремих культурах або мікросередовищах певні характерні ознаки сприймаються як дискредитуючі й негідні, тому стигматизація швидше означає процес девальвації особистості, на відміну від дискримінації, яка виявляється в прямому утиску прав, що ставлять одних громадян в гірше положення порівняно з іншими. Хоча в цивілізованих країнах явна стигматизація й пов'язана з нею дискримінація або заборонені законом, або засуджуються культурою, практично будь-яке суспільство насичено стигмами. Так, наприклад, люди, які приїхали до Києва з провінції, отримали ярлики "провінціали", "мішечники", "лімітчики" (популярний термін в радянські часи). Вважається, що вони менш культурні ніж місцеві мешканці, що

можна вважати стигматизацією, котра веде до дискримінації. Стигматизація виявляється більшою мірою побічно, через поширене в суспільстві негативне ставлення [15].

Узагальнення результатів теоретичного аналізу проблеми дозволяє дійти висновків, що соціальна стигматизація є складовою частиною багатьох стереотипів. Для створення соціальної стигми необхідна одна якість, яка вважається показовою, і набір якостей, які приписуються на підставі наявності першої, що підтверджується наступними прикладами:

- “жінки погано керують машиною”: форма стигматизації, пов’язана з сексизмом. Насправді жінки в середньому керують машиною не гірше, ніж чоловіки, хоча, звичайно, мають свої особливості в цьому мистецтві. Важливо, що не обов’язково кожна жінка погано керуватиме, але стигма це має на увазі;
- “американці некультурні”: міжнародні стигми рідко бувають справедливими, оскільки ґрунтуються на відмінностях в культурі. Через категоричність і негативний відтінок це твердження є стигмою;
- “євреї несуть відповідальність за розп’яття Христа”: у даному випадку колективна відповідальність (не прийнятна гуманістичною мораллю) виправдовується діями окремих осіб у далекій давнині;
- “росіяни багато п’ють”: росіяни не займають перших місць по споживанню алкоголю на планеті. У той же час стереотип, що зміцнився в суспільстві, це має на увазі [10].

Окремі дослідники приділяли увагу вивченню мотивів стигматизації. Зокрема, встановлено, що у групах, де винагороду розподілено рівномірно, люди менш задоволені порівняно з людьми в групах, в яких є нещаслива людина, хоча вони, ймовірно, визнають несправедливість ситуації. Люди, котрі піддаються погрозам, невдачам і фрустраціям у повсякденні, і особи з низькою самооцінкою схильні принижувати інших, щоб підвищити власну самооцінку і посилити відчуття благополуччя. Таким чином, стигматизуючі отримують користь від наявності того, кого стигматизують, оскільки це забезпечує їх психологічними дивідендами – прикладами, які вони вважають “гіршими”, ніж вони самі, щоб відновити свою душевну рівновагу. Протилежно до цього особи з вищим інтелектом і вищою самооцінкою швидше підтримуватимуть позитивне ставлення до тих, хто стигматизується, ймовірно, тому, що їм не потрібно принижувати інших, щоб відчувати себе розумнішими або позитивнішими [5].

Розрізняють такі види соціальної стигматизації:

1. Культурна стигматизація - соціальні ярлики, укорінені в культурі держави або світової культурі (наприклад: “чукчі недогадливі”, “чума ХХ століття” або “жертви СНІДУ”).
2. Інституційна стигматизація - законодавчо закріплена стигматизація (наприклад: “людина, яка мала судимість”).
3. Особиста (або внутрішня) стигматизація - упередження проти себе самого, базоване на причетності до чого-небудь несхвалюваного у суспільстві (наприклад: “я – товстуха”).
4. Міжособистісна стигматизація (наприклад: відмова від зустрічей, ненависть, презирство і насильство) [14].

Важливим є визначення двох аспектів стигматизації – зовнішнього та внутрішнього, а також її відповідних форм прояву та наслідків, залежно від того, спрямована вона на інших людей або на себе.

Зовнішня стигма – це стигма щодо оточуючих, чужої групи, і вона може приймати різні форми: спроби людини довести, що вона не належить до цієї групи (“Я не такий”); презирливі вислови, “прізвиська”; уникнення контактів і зустрічей з представни-

ками іншої групи; страх (зараження, насильства); насильство й інші форми дискримінації; “менторське”, опікувальне ставлення; ігнорування думки й інтересів представників групи тощо. Зазвичай, коли говорять про забобони, мають на увазі здебільшого тільки зовнішню стигму.

Внутрішня стигма – це стигма відносно до групи, до якої належить сама людина, а, отже, така стигма змінює ставлення людини до себе. Внутрішня стигма може виявлятися у такі способи: відчуття власної непотрібності, неповноцінності; спроби довести, що ти кращий, ніж інші представники групи, що ти не такий, “як вони всі”; нездатність налагодити стосунки з людьми, котрі не належать до цієї (референтної) групи; нездатність будувати стосунки з людьми, що належать до групи; страх дискримінації з боку інших людей, у тому числі й необґрунтований, безпідставний; негативна думка про людей із стигматизованої групи; відчуття безпорадності, відсутність контролю над ситуацією; впевненість, що твоя думка й інтереси не мають значення і ні на що вплинути не можуть. “Внутрішньою” стигма називається тому, що на відміну від зовнішньої, вона зачіпає відчуття власної гідності [14].

Отже, самостигматизація є серією заборон, пов’язаних з соціальною активністю, які люди накладають на власне життя, що супроводжується відчуттям неповноцінності й соціальної неспроможності. Причому всі атрибути стигми вони почерпнули з тих відомостей, які отримали дитьми, уबरалися в стигму як одяг. Вони самі росли в атмосфері упередженості й упереджень у стосунках. Самостигматизація може привести до депресії, занурення в собі, аутизму, формування відчуття власної неповноцінності. Це підриває і виснажує сили вже ослаблених людей, громад, примушує людей звинувачувати себе за те, що вони опинилися в такому скрутному становищі. “Внутрішня” стигма, на відміну від зовнішньої, стосується відчуття власної гідності людини [14].

Задля зменшення дії зовнішньої соціальної стигматизації та її наслідків необхідне ретельне наукове дослідження її соціально-психологічних чинників, а також розробка системи науково обґрунтованих методів та засобів її запобігання й нівелювання її наслідків.

Завдання суспільства, сім’ї та соціальних працівників у цьому випадку - повернути людину до соціуму, до реальності, відновити її адекватну самооцінку. Зокрема, для зменшення впливу самостигматизації використовується метод емпаурменту (або “набуття сили”); емпаурмент трактується як процес, в ході якого самі люди, зачеплені стигмою (стигматизовані), набувають знань і навичок, котрі дозволяють їм подолати внутрішню стигму та протистояти їй [6].

Отже, можна зробити висновок, що стигматизація – це процес здійснення соціального тиску на індивіда чи групу в ході якого йому або їй нав’язується певна стигма яка в подальшому визначає поведінку стигматизованого і стає частиною його «Я». Тому для того щоб у майбутньому знизити, або і зовсім усунути негативний вплив цього процесу необхідно не лише збільшити толерантність суспільства, рис, дій або якостей які підлягають стигматизації, а й підвищити резистентність стигматизованих осіб до нав’язування їм ролі «стигматизованого».

Вивчення та розуміння феномену стигматизації дозволяє виділити найбільш ефективні способи проведення дестигматизаційної роботи. Подальші дослідження у цьому напрямку дадуть змогу розкрити кращі можливості управління процесом стигматизації і розробити нові принципи та механізми дестигматизації даного явища з метою зміни суспільної думки стосовно людей чи груп, які є носіями стигматизуючих ознак, що в свою чергу призведе до покращення якості їх ресоціалізації та адаптації в суспільстві.

Література

1. Бронин С. Я. Малая психиатрия большого города: пособие для начинающего психиатра / Самуил Яковлевич Бронин. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.psychiatry.ru/lib_show.php?id=4>
2. Вурге Р. Стигматизация психических заболеваний и пути ее преодоления [Електронний ресурс] / Peter Вурге // Обзор современной психиатрии, вып. 6, 2000. – Режим доступу: <<http://www.psychosor.org/1998/6/2-1-1.php>>. – Мова укр.
3. Гофман И. Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью (гл. 1–3) / Ирвин Гофман; [пер. с англ. Добряковой М.С.]. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ereading.org.ua/bookreader.php/145155/Gofman__Stigma._Zametki_ob_upravlenii_isporchennoii_identichnost'yu.pdf>. – Мова укр.

4. Гурович И.Я. Взаимодействие общемедицинской и психиатрической помощи и стигма психиатрических расстройств / Исаак Яковлевич Гурович // Русский медицинский журнал. – 2001. – Т. 9. – № 25. – С.20-29. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rmj.ru/articles_1489.htm>. – Мова рос.
5. Гурович И.Я. О программе борьбы со стигмой / Исаак Яковлевич Гурович // Социальная и клиническая психиатрия. – 1999. – Т. 9. – № 3. – С.5-8. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://psy.piter.com/library/?tp=1&rd=3&l=254>>. – Мова рос.
6. Гурович И. Я. Психическое здоровье населения и психиатрическая помощь в России / Исаак Яковлевич Гурович // Психиатрия и психофармакотерапия. – 2001. – Т. 9. – № 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://www.consilium-medicum.com/article/10449>>. – Мова рос.
7. Уменьшение стигматизации и дискриминации в отношении психически больных / [М.Кабанов, А.Ломаченков, А.Коцюбинский, Г.Бурковский, А.Юрьев]. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://www.autism.ru/read.asp?id=6&vol=0>>. – Мова рос.
8. Липай Т.П. О проявлении стигматизации в процессе образования / Татьяна Петровна Липай. // Социологические исследования – 2004. – № 4. – С.140-144. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://89.249.21.76/text/16683833/>>. – Мова рос.
9. Липай Т.П. Социальная стигматизация как предпосылка социальной маргинализации молодежи / Татьяна Петровна Липай. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://socprob.ru/2009/sotsialnaya-stigmatizatsiya-kak-predposylka-sotsialnoy-marginalizatsii-molodezhi-lipay-t.p.html>>. – Мова рос.
10. Моргун В.Ф. Психохірургія наклепів / Владимир Федорович Моргун. – Полтава, 2005. – 284 с.
11. Новиков Е.В. Отвержение. Об отношении общества к психически больным. Этический анализ / Евгений Владимирович Новиков // Здравый смысл – 2004. – №4 (33). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <[http://atheismru.narod.ru/Humanistic Society/Journal/33/Novikov.htm](http://atheismru.narod.ru/Humanistic_Society/Journal/33/Novikov.htm)>. – Мова рос.
12. Религия: Энциклопедия / Сост. и общ. ред. А. А.Грицанов, Г.В.Синило. — Мн.: Книжный Дом, 2007. – 960 с. (Мир энциклопедий). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://slovari.yandex.ru/~книги/Религия>>. – Мова рос.
13. Стигмати і стигматизація. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://www.inmoment.ru>>. – Мова укр.
14. Тушинцева Л.П. До проблеми вивчення феномену стигматизації / Людмила Петрівна Тушинцева. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://vuzlib.com/content/view/707/94/>>. – Мова укр.
15. Хуррельман К. Социальная структура и развитие личности / Клаус Хуррельман // Социологические и гуманитарные науки. Социология. – 1997. – № 3. – С.180-203

Чутора М.В.

Стигматизация: сущность, виды, причины возникновения

В статье делается попытка проанализировать явление стигматизации, его основные признаки и вызванные им последствия.

В процессе социализации – так или иначе каждый сталкивается с необходимостью противостоять влиянию стигматизации или преодолеть ее последствия. Поэтому вопросы изучения феномена стигматизации, ее факторов, поиска путей дестигматизации очень актуально в наше время.

Под стигматизацией понимают процесс навязывания человеку или группе людей негативной социальной роли на основе определенных признаков. Изучение и понимание феномена стигматизации позволяет выделить наиболее эффективные способы проведения дестигматизационной работы, цель которой – изменение общественного мнения относительно людей или групп, которые являются носителями стигматизирующих признаков, что, в свою очередь, приведет к улучшению качества их ресоциализации и адаптации в обществе.

Ключевые слова: стигма, стигматизация, самостигматизация, дискриминация, дестигматизация.

Chutora M.V.

Stigmatization: nature, types, causes

The author of the article has made an attempt to analyze the phenomenon of stigma, its main characteristics and consequences caused by it.

In the socialization process - somehow everyone is faced with the need to resist the impact of stigma or overcome its consequences. Therefore the study of the phenomenon of stigma, its factors, the process of destigmatization find ways is very important in our time. During the process of imposing stigma understand a person or group of people negative social roll through some existing features. Studying and understanding the phenomenon of stigmatization can select the most effective ways of destigmatization work that will aim at changing public opinion toward people or groups who are carriers stigmatizing attributes which in turn will improve their social rehabilitation and adaptation in society.

Key words: stigma, stigmatization, self-stigmatization, discrimination, the process of destigmatization.